

OKRESY LITERACKIE

Średniowiecze

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	w Polsce przyjmuje się zakres od końca X w. do schyłku XV w. (lub do 1543); trzy podokresy: 1) X–XIII w. (od powstania państwa polskiego do końca okresu rozbicia dzielnicowego) 2) XIV w. (jednoczenie się państwa polskiego, pierwsze próby literackie w języku polskim) 3) XV w. (kształtowanie się wspólnego języka literackiego, liczne już utwory w języku polskim)
Filozofia	– pod przemożnym wpływem religii; najważniejsze autorytety to Biblia i pisarze kościelni – ogromny wpływ wywierają poglądy filozoficzne Arystotelesa i jego komentatorów – zwrócona ku sprawom wiecznym, istocie bytu; doczesność podporządkowana wieczności – powstają wielkie syntezy całości filozofii i teologii (np. <i>Summa Theologiae</i> św. Tomasza z Akwinu); w ramach scholastyki wykształca się precyzyjny język filozoficzny – obecny jest także mistycyzm, dążący do bezpośredniego poznania Boga, znajdujący oparcie w religii (liczni święci-mistycy) i w filozofii neoplatoniskiej
Sztuka	o charakterze dydaktycznym, służąca religii i przesiąknięta motywami religijnymi; dwa wielkie style w architekturze: romański i gotycki (por. s. 374)
Zagadnienia polityczne	– przez znaczną część okresu brak jednoci politycznej, niezależność poszczególnych ksiąząt – świadomość jednoci Królestwa Polskiego trwa nawet w okresie rozbicia dzielnicowego (arcybiskupstwo gnieźnieńskie łączy wszystkie polskie dzielnice, wspólny język polski, poczucie wspólnej chlubnej przeszłości umacniane przez kronikarzy) – okresy zagrożenia zewnętrznego; w XIII–XV w. najazdy Tatarów i pogańskich Litwinów, kolejne wojny z Krzyżakami; zagrożenie ładu w okresie wojen husyckich w 1. poł. XV w.
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– feudalny system społeczny; wyraźnie wyodrębnione stany o znanych prawach i obowiązkach – prawo zwyczajowe, oparte na przywilejach nadawanych poszczególnym wsiom, miastom, grupom ludności (niejednolite nawet w skali jednej dzielnicy) – w społeczeństwie dominuje stan szlachecki (rycerski) – mieszczaństwo jest nieliczne, w większości niepolskie (gł. niemieckie) i mało znaczące – kulturę tworzy przede wszystkim duchowieństwo; szkolnictwo organizowane jest przez duchownych i w zasadzie dla duchownych; wszyscy uczeni są duchownymi – księgi przepisywane ręcznie, drogie są surowce (pergamin, papier znany jest od schyłku średniowiecza); cena książki (rzędu rocznych zarobków rzemieślnika) uniemożliwia jej szerszy obieg – u schyłku średniowiecza pojawia się w Europie przełomowy wynalazek: druk
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– uniwersalizm kultury w kręgu Europy Zachodniej i Środkowej: jednocząca rola Kościoła i łaciny jako powszechnego, ponadnarodowego języka ludzi nauki i kultury – nowe prądy kulturalne trafiają do Polski głównie poprzez Niemcy i Czechy – język narodowy pełni w kulturze rolę wtórną, odwołującą (np. przekłady dzieł łacińskich)
Cele literatury	przede wszystkim dydaktyczne: poinformowanie o faktach, pouczenie, wskazanie wzoru do naśladowania (pareneza)
Tematyka	dominuje tematyka religijna, rycerska i dworska; w Polsce niemal brak np. poezji miłosnej, bardzo niewiele dzieł związanych z tematyką społeczną; pojęcie literatury obejmuje także gatunki uważane później za pozaliterackie (np. kronika historyczna)
Typ autora	artysta, pisarz pojmowany jako „rzemieślnik”: rola artysty służebna, powszechna anonimowość twórców
Typowy bohater	święty-asceta : wyrzekający się dóbr doczesnych, umartwiający swe ciało i w pokorze służący bliźniemu, liczne cuda za jego życia i po śmierci są dowodami jego świętości (św. Aleksy) władca : rycerski, sprawiedliwy, majestatyczny i potężny, walczący z poganami, strzegący suwerenności swego państwa (Bolesław Krzywousty; <i>Kronika Galla</i> , Karol Wielki; <i>Pieśń o Rolandzie</i>) rycerz : waleczny, wierny swemu władcy, gotów życie oddać za wiarę, przestrzegający kodeksu honorowego, obrońca słabszych, dworny wobec dam (<i>Pieśń o Rolandzie</i> , pieśni trubadurów)
Zasady poezji	wiersz zdaniowy, nieregularnie rymowany, wykonywany w ścisłym związku z muzyką (s. 335)
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	pieśni religijne (maryjne, wielkanocne i in.): <i>Bogurodzica</i> , <i>Żale Matki Boskiej pod krzyżem</i> , <i>kołęda Anioł pasterzom mówi</i> ; przekłady <i>Godzinek</i> , psalmów biblijnych (<i>Psalterz floriański</i>) kazania : <i>Kazania świętokrzyskie</i> , <i>Kazania gnieźnieńskie</i> kroniki (wszystkie po łacinie): <i>Galla Anonima</i> , <i>Wincenty Kadłubka</i> , <i>Jana Długosza</i> hagiografia (żywoty świętych): <i>Legenda o świętym Aleksym</i> , przekłady <i>Złotej legendy</i> (s. 463) literatura dydaktyczna: religijna <i>Rozmowa Mistrza Polikarpa ze śmiercią</i> , <i>Skarga umierającego</i> , <i>dworska</i> : <i>O zachowaniu się przy stole</i> satyra społeczna : <i>Satyra na leniwych chłopów</i> , elementy satyry w różnych utworach (m.in. w <i>Rozmowie Mistrza Polikarpa ze śmiercią</i>)

Odrodzenie

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1543–1584 (od wydania <i>De Revolutionibus</i> Kopernika i <i>Krótkiej rozprawy</i> Reja do śmierci Kochanowskiego); niekiedy okres ten rozszerza się na cały wiek XVI w. (por. też barok)
Filozofia	– inspiracja antycznymi systemami filozoficznymi (platonizm, epikureizm, stoicyzm, arystotelizm) – zwrócona ku doczesności – filozofia pochwała człowieka wszechstronnego, zainteresowanego światem, własną naturą i egzystencją, wolnego i wysoce moralnego (humanizm)
Sztuka	– zlaicyzowana, statyczna, dążąca do harmonii (por. s. 374) – eksponuje piękno ludzkiego ciała i głębię jego przeżyć wewnętrznych – malarstwo jest najwyżej cenioną dziedziną sztuki – rzeźba, architektura i urbanistyka nawiązują do wzorców antycznych
Zagadnienia polityczne	– brak konfliktów zbrojnych, które mogłyby zagrozić stabilności Rzeczypospolitej (hold pruski 1525, wojny z Moskwą poza granicami kraju, groźne tylko napady tatarskie) – reformacja: gorące spory religijne, nie skutkujące jednak w Polsce domowymi wojnami religijnymi (znanymi np. z Niemiec, Francji czy Anglii) ani konfliktami zewnętrznymi
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– dominująca rola polityczna i ekonomiczna szlachty – kształtowanie się demokracji szlacheckiej z jej poczuciem równości w ramach stanu szlacheckiego; wielka rola sejmu, król obieralny przez szlachtę (pierwsza elekcja 1573) – folwark pańszczyźniany staje się dominującą formą gospodarowania na wsi – mieszczaństwo silne, wysoko wykształcone, na ogół polskie lub niemieckie – następuje dynamiczny rozwój drukarstwa, książka tanieje i staje się towarem stosunkowo masowym (nakłady sięgają od kilkuset do kilku tysięcy egzemplarzy) – podnosi się poziom życia, nie tylko szlachty, ale także mieszczaństwa, a nawet chłopów – poszerza się krąg odbiorców literatury (niezależny rozwój literatury plebejskiej)
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– płynące z Europy Zachodniej, a zwłaszcza z Włoch, w mniejszym stopniu z Francji – znaczny jest wciąż prestiż języka czeskiego, nieco słabną w kulturze wpływy niemieckie – następuje emancypacja języka polskiego: wkracza on m.in. do dziedziny prawa i nauki – literatura mieszczańsko-ludowa uprawiana jest po polsku, ale dworska — także po łacinie
Cele i główne cechy literatury	– refleksja, pouczenie, podzielenie się doświadczeniami i przemyśleniami autora – rozrywka – przyswajanie antycznych wzorów literackich, wzbogacanie kultury narodowej i języka
Tematyka	– dworska (np. poezja miłosna, fraszki) – polityczno-społeczna (problemy ustroju państwa, aktualne spory polityczne, agitacja) – wiejska (ideał życia wiejskiego, przyroda) tematyka religijna nadal istnieje, ale schodzi na nieco dalszy plan
Typ autora	– indywidualność twórcza górująca nad tłumem: artysta sławny, podziwiany, poważany (por. <i>Exegi monumentum, Sobie śpiewam a Muzom</i> Kochanowskiego) – ideał to poeta wykształcony (<i>poeta doctus</i>), czyli bawiący, wzruszający i uczący; tworzący pod wpływem natchnienia
Typowy bohater	– szlachcic-ziemianin : szczęśliwy, wolny, cnotliwy, majątny, roztropny gospodarz, spokojny, pobożny, odpowiedzialny za kraj – dworzanin : obyty, mężny, szlachetny, wykształcony, znawca muzyki, poezji; silny, zdrowy, lojalny wobec władzy i narodu – biażen/frant : plebejski antybohater, wędrowny głosiciel naturalnej mądrości, prostak z pozoru, drwiący ze szlacheckich ideałów; szpetny, śmieszny, psotny, sprytny, przekorny (Marchołt, Sowizdrzał, Ezop, Frant, Albertus)
Zasady poezji	od czasów Kochanowskiego: sylabizm, rym dokładny, różnorodna budowa stroficzna (s. 335)
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	bajka : BIERNAT z LUBLINA <i>Żywot Ezopa Fryga, mędrcą obyczajnego i z przypowieściami jego</i> fraszka : MIKOŁAJ REJ <i>Figliki</i> , JAN KOCHANOWSKI <i>Fraszki</i> pieśń : JAN KOCHANOWSKI <i>Pieśni</i> zwierciadło : MIKOŁAJ REJ <i>Żywot człowiek poczciewego</i> mowa : ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI <i>Łaski, czyli o karze za mężobójstwo</i> epitafium (nagrobek): różne utwory JANA KOCHANOWSKIEGO tren (lamentacja, żal): JAN KOCHANOWSKI <i>Treny</i> sielanka : SZYMON SZYMONOWICZ <i>Żeńcy</i> elegia : KLEMENS JANICKI <i>O samym sobie do potomności</i> dramat : JAN KOCHANOWSKI <i>Odprawa posłów greckich</i> satyra : MARCIN BIELSKI <i>Satyry</i> literatura plebejska : <i>Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołtem grubym a sprośnym</i> (por. s. 400), <i>albertusy</i> (por. s. 369)

Barok

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1584–1740 (niekiedy liczony od 1587, czyli początku panowania Wazów, niekiedy od 1620, ślady baroku widoczne są jeszcze w poezji konfederacji barskiej ok. 1770; por. też oświecenie)
Filozofia	– następuje ożywienie postaw religijnych; człowiek musi się jasno opowiedzieć za doczesnością lub wiecznością; świadomość dramatyzmu wyboru – główne kierunki to racjonalizm (Kartezjusz) i mistycyzm (prądy związane z kontrreformacją)
Sztuka	– odchodząca od renesansowej harmonii i regularności, dążąca do niezwykłości i ekspresji, dynamiczna, kontrastowa, ozdobna; w okresie późniejszym coraz bardziej elegancka i wytworna – często alegoryczna – łączy wątki chrześcijańskie z elementami greckimi i rzymskimi, orientalnymi i lokalnymi – programowo łączy różne rodzaje sztuki (np. opera, por. s. 372, emblemat, por. s. 344) – główne nurty to barok szlachecki i dworski (patrz s. 374–375)
Zagadnienia polityczne	– w początku XVII w. silna pozycja międzynarodowa Polski (wojny z Moskwą, Szwecją, Turcją, wyprawa moldawska) – coraz groźniejsze powstania kozackie; 1648–1667 spustoszenie i wyludnienie całego kraju wskutek powstania Chmielnickiego, potopu szwedzkiego, najazdu moskiewskiego, najazdu wojsk brandenburskich, najazdu Rakociego; upokarzający traktat z Turcją w Buczaczu (1672) – krótki okres względnego spokoju za panowania Sobieskiego; wiktoria wiedeńska (1683) – od początku XVIII w. — coraz większa niezdolność do stawiania oporu zaborczym sąsiadom (1717 Sejm Niemy; Rzeczpospolita pod faktyczną kuratelą Rosji)
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– władza państwowa jest stopniowo coraz słabsza; rośnie rola magnaterii, aż do niemal całkowitego paraliżu władzy państwowej w początkach XVIII w. – ogół szlachty gloryfikuje zasady demokracji szlacheckiej (liberum veto, wolna elekcja) – mieszczaństwo traci znaczenie, chłopstwo tkwi w jarmie systemu pańszczyźnianego – zdecydowana przewaga katolicyzmu w życiu publicznym (wzrost kontroformacji) – rozwijają działalność jezuiti; szkolnictwo jezuickie dostosowuje się do oczekiwań szlachty – kształtuje się specyficzny model szlachecko-Polaka: rozkwit kultury sarmackiej
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– impulsy kulturowe płyną do Polski głównie z krajów katolickich – coraz większy jest prestiż kultury francuskiej – w sarmatyzmie pojawia się fascynacja kulturą Wschodu (Turcja, Persja) – literatura uprawiana jest i po polsku, i po łacinie – styl makaroniczny uchodzi za dowód ogłady towarzyskiej i wykształcenia
Cele i główne cechy literatury	– duża rola literatury dydaktycznej (gł. literatura religijna) – literatura świecka ma zadziwić i zaskoczyć, wywrzeć wielkie wrażenie na odbiorcach – gustuje w wyszukanych środkach wyrazu: w skomplikowanej konstrukcji, niebanalnym słownictwie, lubuje się w zaskakującym rozumowaniu i sprzeczności, efektach retorycznych
Tematyka	– refleksyjno-filozoficzna (pojęcie <i>vanitas</i>: znikomości, próżności ludzkich trosk i namiętności, zwłaszcza w obliczu śmierci) – dworska (często tematem jest „miłość dworska”) – ziemiańska – tematyka często blaha, będąca pretekstem do okazania kunsztu literackiego – pojawiają się elementy przygodowe, awanturnicze (np. w pamiętnikach, relacjach z podróży)
Typ autora	brak jednego obowiązującego wzorca; w praktyce często jest to człowiek wykształcony, niekiedy poliglota, nie dbający zbyt wiele o swoją popularność (wiele utworów pozostaje w rękopisie!); często ziemianin, dworzanin, żołnierz
Typowy bohater	dworak : wyrafinowany, wielbiciel życia, uciech dworskich, skłonny do subtelnych refleksji; sarmata : ziemianin, tradycjonalista, patriota, gorliwy katolik, dobry kompan w zabawie
Zasady poezji	panuje sylabizm (s. 335); utwór poetycki ma być dowodem kunsztu artysty, stąd wielka popularność wyszukanych konceptów i różnych form poezji kunsztownej (por. s. 344); przeważają krótkie formy liryczne
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	sonet : JAN ANDRZEJ MORSZTYN <i>Do trupa</i> sielanka : SZYMON ZIMOROWICZ <i>Roksolanki to jest ruskie panny</i> epopeja : WACŁAW POTOCKI <i>Transakcja wojny chocimskiej</i> pamiętnik : JAN CHRZYSTOM PASEK <i>Pamiętniki</i> hagiografia : PIOTR SKARGA <i>Żywoty Świętych</i> kazanie : PIOTR SKARGA <i>Kazania sejmowe</i> romans : SAMUEL TWARDOWSKI <i>Nadobna Paskwalina</i>

Oświecenie

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1740–1822 (od powstania pierwszej ważnej instytucji oświeceniowej, Collegium Nobilium, do wydania pierwszego tomu <i>Poezji</i> Mickiewicza); wyróżnia się trzy podokresy: 1) do końca panowania Augusta III (nurt oświeceniowy pojawia się na tle kultury sarmackiej) 2) okres stanisławowski (panowanie Stanisława Augusta, 1764–95) 3) okres postanisławowski (po utracie niepodległości w III rozbiórze 1795)
Filozofia	– głosząca możliwość rozumowego poznania świata przez człowieka (racjonalizm) – pojmująca świat i społeczeństwo statycznie, jako dobrze działającą maszynę – pojmująca Boga jako Istotę doskonałą i Tego, który świat stworzył, ale który dalej już nie wkracza w bieg historii i nie troszczy się o kolejne życie poszczególnych ludzi (deizm) – podkreślająca znaczenie doświadczenia (empiryzm) i poznania zmysłowego (sensualizm) – podkreślająca potrzebę edukacji – krytycznie odnosząca się do instytucji politycznych, społecznych i Kościoła – operująca pojęciem stanu naturalnego, gloryfikująca naturę (mit „dobrego dzikusa”)
Sztuka	dominuje nurt klasycyzmu , nawiązujący w formie i treści do starożytności (por. s. 371), przez długi czas współistnieje on z rokokiem, a nawet z barokiem, a następnie z sentymentalizmem
Zagadnienia polityczne	– całkowite uzależnienie polityczne Polski od sąsiadów, nieudane próby zrządzenia ich „opieki” za Stanisława Augusta, zakończone rozbiorami (1772, 1793 i 1795) i utratą państwowości – nadzieje związane z Napoleonem, krótki okres księstwa Warszawskiego (1807–1815) – utrwalenie władzy zaborców po Kongresie Wiedeńskim (1815), ale zachowanie większości suwerennych polskich instytucji państwowych w ramach Królestwa Polskiego
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– trwa głęboki kryzys ustroju państwa, rywalizacja rodów magnackich – dążenie do reformy ustroju (Sejm Czteroletni, Konstytucja 3 Maja) – powstawanie instytucji promujących rozwój kultury narodowej: Collegium Nobilium, Szkoła Rycerska, Komisja Edukacji Narodowej, Teatr Narodowy, publiczna biblioteka Żałuskich – utrzymywanie się zasad społeczeństwa stanowego, ale większa możliwość awansu społecznego, zwłaszcza dla mieszczań – po rozbiorach Polski warunki społeczne i ekonomiczne zróżnicowane w zależności od zaboru – następuje powolne dźwiganie się z upadku gospodarczego, pojawiają się załazków przemysłu (manufaktury); następuje też powolny, ale stały wzrost roli mieszczaństwa
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– ważną rolę odgrywa antyczna teoria trzech stylów: wysokiego, średniego i niskiego, stąd nie wolno mieszać np. patosu z komizmem (zasada decorum) – przemożne są wpływy literatury francuskiej i filozofii francuskiego Oświecenia – zanika znaczenie łaciny jako języka nauki – literatura powstaje już niemal wyłącznie w języku polskim
Cele i główne cechy literatury	– literatura ma wytykać wady narodowe, dbać o czystość języka polskiego, pochwalać edukację, ma wyrażać reformatorskie poglądy w dziedzinie polityki trzy nurty: – klasycyzm (nawiązanie do tradycji, nacisk na zagadnienia społeczne, dydaktyzm) – sentymentalizm (pochwała natury, przyjaźni, miłości, rodziny; często ton moralizatorski) – rokoko (wolność od dydaktyzmu, bez troska, subtelność i lekkość, por. s. 375)
Tematyka	– problem reform ustroju, edukacji, społeczeństwa – rozwój człowieka od dzieciństwa do dojrzałości – w sentymentalizmie: natura, uczucia pojedynczego człowieka, szczere więzi międzyludzkie
Typ autora	– najczęściej osoba wykształcona, zaangażowana społecznie i politycznie – tworzy według ściśle określonych reguł poetyckich (niewielka rola natchnienia)
Typowy bohater	człowiek oświecony : wolny od przesądów, kierujący się rozumem, znający swoje miejsce w społeczeństwie, obywatel-patriota, reformator (klasycyzm); człowiek czuły : wrażliwy, przyjacielski, pragnący kontaktu z innymi (sentymentalizm)
Zasady poezji	– w poezji obowiązuje sylabizm, a następnie sylabotonizm (por. s. 335) – występuje ogromna dbałość o rym – w bajkach istnieje znaczna dowolność formatu wiersza przy zachowaniu rymu (s. 336)
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	bajka : IGNACY KRASICKI <i>Bajki i przypowieści</i> , STANISŁAW TREMBECKI <i>Bajki sielanka</i> : FRANCISZEK KARPINSKI <i>Laura i Filon</i> poemat opisowy : STANISŁAW TREMBECKI <i>Sofiówka</i> , KAJETAN KOŹMIAN <i>Ziemiaństwo polskie</i> powieść : IGNACY KRASICKI <i>Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki</i> satyra : IGNACY KRASICKI <i>Satyry</i> ; poematy heroikomiczne (np. <i>Monachomachia</i>) komedie : FRANCISZEK ZABŁOCKI <i>Firecyk w zalotach</i> tragedia : AŁOJZY FELIŃSKI <i>Barbara Radziwiłłówna</i> opera : WOJCIECH BOGUSŁAWSKI <i>Zabobon, czyli Krakowiacy i górale</i>

Romantyzm

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1822–1863 (od pierwszego tomu <i>Poezji</i> Mickiewicza do upadku powstania styczniowego)
Filozofia	– opozycyjna wobec tradycji oświeceniowej – pojmuje świat jako żywy, wciąż stający się i rozwijający element większej całości – świat poznawany jest dzięki intuicji, wyobraźni i uczuciom (odrzuć racjonalizm) – filozofia głosi ideał „człowieka wewnętrznego”, indywidualistę zbuntowanego przeciwko światu, normom społecznym, walczącego w imię zbiorowości – natura to pośrednik w kontakcie z Bogiem – ważny nurt w polskim romantyzmie to mesjanizm
Sztuka	– wysuwa na pierwszy plan indywidualność twórczą artysty – nawiązuje do dzieł średniowiecznych (gotyk), ludowych i orientalnych (świat arabski) – inspirowana jest głównie naturą – silnie zaznaczone jest dążenie do syntezy sztuk – szczególnie wysoko ceniona jest muzyka i poezja
Zagadnienia polityczne	– początkowo dość powszechna akceptacja statusu Królestwa Polskiego – polityka rusyfikacji i germanizacji prowadzona przez zaborców; proces filomatów – wybuch powstania listopadowego i wojna polsko-rosyjska 1830–31 – utracona niepodległość Polski stałym motywem twórczości literackiej – poczucie wspólnoty ciemiężonych ludów (wojna o niepodległość Grecji, Wiosna Ludów)
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– najważniejsze dzieła literackie powstają na emigracji (Paryż) – duże znaczenie mecenatu kulturalnego Czarotoryskich – w kraju trwa rozwój gospodarczy (m.in. przemysł włókienniczy, pierwsze koleje) – maleje rola arystokracji i ziemiaństwa, rośnie rola mieszczaństwa – stale obecna jest kwestia chłopska (w zaborze rosyjskim cały czas istnieje pańszczyzna) – wielki wstrząs społeczny wywołany rabacją galicyjską 1846
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– silne oddziaływanie literatury romantycznej (bądź zawierającej pierwiastki romantyczne) innych krajów (zwłaszcza literatura niemiecka: Goethe, Schiller; angielska: Szekspir, Byron) – język staje się ostoją polskości – programowe odwoływanie się do języka ludu i literatury ludowej
Cele i główne cechy literatury	– poezja to spontaniczna ekspresja uczuć – literatura ma podejmować problemy uniwersalne i rozterki jednostki – nie może być obojętna na sytuację zniewolonego narodu, jego kulturę i historię – odrzuca klasyczne reguły poetyckie i wzorce kultury francuskiej, nawiązuje do literatury Północy (np. celtyckie ballady), Średniowiecza, Orientu, twórczości ludowej – chętnie przeplata wątki realistyczne i fantastyczne – preferuje gatunki mieszane (stąd np. poemat dygresyjny, powieść poetycka, ballada)
Tematyka	– patriotyczna i niepodległościowa, wyidealizowany obraz dawnej Polski (np. <i>Pan Tadeusz</i>); – miłosna (lirka miłosna, wątek miłosny często spleta się z patriotycznym) – moralna, zwłaszcza w początkowym okresie wiążąca się z metafizyką
Typ autora	najpełniejsza ludzka osobowość, geniusz obdarzony umiejętnością intuicyjnego poznawania prawd metafizycznych; wieszcz przeznaczony do roli przywódcy narodu; wolna indywidualność obdarzona w sferze sztuki mocą stwarzania równą boskiej
Typowy bohater	poeta: silna indywidualność, zbuntowana przeciwko ogólnemu porządkowi świata, cierpiąca z powodu nieszcześliwej miłości; szalona, dążąca do wolności i szczęścia w sprzeczności z racjami ogółu; z czasem ulega przemianie i odkrywa swoje powołanie w służbie narodowi jako wieszcz lub stacza walkę z Szatanem albo Bogiem; szlachcic: patriota o wielu cechach wyidealizowanego samaryty; chłop lub wiejska dziewczyna: poniżani, wykorzystywani przez pana
Zasady poezji	przeważa sylabotonizm (s. 335), jednak w ramach jednego utworu mogą wystąpić silnie zróżnicowane wzorce rytmiczne (np. <i>Dziady</i>), pojawiają się nawet elementy wiersza wolnego
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	ballada: ADAM MICKIEWICZ <i>Ballady i romanse</i> sonet: ADAM MICKIEWICZ <i>Sonetu krymskie</i> powieść poetycka: ADAM MICKIEWICZ <i>Grażyna</i>, ANTONI MALCZEWSKI <i>Maria</i>, SEWERYN GOSZCZYŃSKI <i>Zamek kaniowski</i> epopeja: ADAM MICKIEWICZ <i>Pan Tadeusz</i> poemat liryczny: JULIUSZ SŁOWACKI <i>Anelli</i> gawęda poetycka: WŁADYSŁAW SYROKOMLA <i>Pocztylion</i> gawęda szlachecka: HENRYK RZEWUSKI <i>Pamiętki Soplicy</i> poemat dygresyjny: JULIUSZ SŁOWACKI <i>Beniowski</i> komedja: ALEKSANDER FREDRO <i>Pan Jowialski</i>, <i>Mąż i żona</i> dramat romantyczny: ADAM MICKIEWICZ <i>Dziady</i>, JULIUSZ SŁOWACKI <i>Kordian</i>, <i>Balladyna</i>

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1863–1890 (od powstania styczniowego do pojawienia się modernistycznych prądów w sztuce)
Filozofia	– krytyczna wobec romantycznej metafizyki i mistycyzmu – buduje wiedzę o świecie za pomocą metody empirycznej (empiryzm) – wysoko ceni nauki przyrodnicze jako jedyne stosujące metodę prawdziwie naukową, przenosi metodologię nauk przyrodniczych do nauk społecznych (scjentyzm) – głosi idee praw ewolucji i postępu w rozwoju społeczeństw (m.in. Herbert Spencer) – celem refleksji filozoficznej jest doskonalenie jednostki jako cząstki społeczeństwa i ludzkości, miarą wartości ludzkich czynów jest ich użyteczność (użyteczność, John Stuart Mill) – zagadnienia religijne filozofii nie interesują, w filozofii przeważa materializm
Sztuka	– realistyczna, o tematyce historycznej i współczesnej, największa rola malarstwa – za granicą pojawia się impresjonizm (por. s. 375)
Zagadnienia polityczne	– powstanie styczniowe i jego konsekwencje: utrata autonomii Królestwa Polskiego, wywózki na Syberię i wyłączenia – brak widocznych szans na odzyskanie niepodległości – odrębne problemy poszczególnych zaborów
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– ograniczone jest szkolnictwo w języku polskim (sytuacja jest zróżnicowana w poszczególnych zaborach i pogarsza się stopniowo w zaborze niemieckim i rosyjskim, a poprawia w austriackim) – uwłaszczenie chłopów we wszystkich zaborach – trwa rozwój przemysłu i miast, w miastach zaciera się tradycyjne podziały stanowe – rośnie rola pieniądza jako wyznacznika sytuacji społecznej – ogromnie rośnie rola prasy i czasopism, dzięki nim wydatnie poszerza się krąg odbiorców literatury, pojawia się zawód dziennikarza
Wpływy zewn., język literatury	– zdecydowanie przeważa proza, najważniejszym gatunkiem literackim staje się powieść – język dąży do precyzji i konkretności, unika zbędnego patosu i efektów poetyckich
Cele i główne cechy literatury	– początkowo bardzo zaangażowana w realizację programu społeczno-ekonomicznego (praca u podstaw: dążenie ludowej oświaty i dobrobytu, praca organiczna: propagowanie nowych form życia gospodarczego i społecznego, które usprawnia funkcjonowanie społeczeństwa pojętego jako organizm) – początkowo tendencyjna: miarą wartości literatury ma być jej tendencja społeczna – z czasem realizująca założenia światowych prądów literackich — realizmu i naturalizmu – może i powinna ukazywać problemy jednostki, ale zawsze na szerszym tle społecznym – pojawia się tworzona przez wybitnych artystów literatura kierowana do dzieci (Konopnicka) – dążenie do niepodległości drogą walki zbrojnej usunięte na dalszy plan
Tematyka	– współczesna tematyka społeczna: problem edukacji szerokich rzesz chłopskich, emancypacji kobiet, asymilacji żydów, nadmiernej roli arystokracji, niesprawiedliwości społecznych – historyczna, niekiedy z aluzjami do współczesności – unika fantastyki, trzyma się realiów, pojawia się problematyka miejska
Typ autora	mocno związany ze społeczeństwem, świadomy jego potrzeb i problemów, służący mu swą wiedzą i talentem
Typowy bohater	działacz: przedsiębiorczy, wykształcony, kierujący się rozsądkiem, a nie porywami uczuć, orientujący się w osiągnięciach nauki i techniki i doceniający je, realizujący program pozytywistyczny; praca jest miernikiem jego wartości; Żyd: aktywny, nowocześnie myślący, silnie związany z polskim społeczeństwem (silne dążenia części Żydów do asymilacji); ubogie dziecko: pozbawione szans edukacyjnych, bez swojej winy skazane na vegetację (dziecko po raz pierwszy staje się samodzielnym bohaterem literackim)
Zasady poezji	– na ogół jest odrzucana przez zaangażowanych pisarzy i krytyków, spychana na margines – istniejąca poezja realizuje zasady sylabotoniizmu (por. s. 335) – często nawiązuje do motywów ludowych, podejmuje tematy społeczne (Konopnicka, Asnyk)
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	nowela: HENRYK SIENKIEWICZ <i>Latarnik</i>, BOLESŁAW PRUS <i>Katarynka</i> opowiadanie: BOLESŁAW PRUS <i>Antek</i>, MARIA KONOPNICKA <i>Nasza szkapka</i> powieść tendencyjna: ELIZA ORZESZKOWA <i>Marta</i>, <i>Pan Graba</i>, JAN LAM <i>Wielki świat Capowic</i> powieść realistyczna: BOLESŁAW PRUS <i>Lalka</i>, <i>Emancypantki</i>, ELIZA ORZESZKOWA <i>Nad Niemnem</i>, HENRYK SIENKIEWICZ <i>Rodzina Połanieckich</i> powieść naturalistyczna: ADOLF DYGAŚIŃSKI <i>Zajęc</i>, ANTONI SYGIETŃSKI <i>Na skałach Calvados</i> powieść historyczna: BOLESŁAW PRUS <i>Faraon</i>, HENRYK SIENKIEWICZ <i>Quo vadis</i> obrazek poetycki: MARIA KONOPNICKA <i>W piwnicznej izbie</i>, <i>Jaś nie doczekał felietonu</i> felieton: BOLESŁAW PRUS <i>Kroniki</i> reportaż: HENRYK SIENKIEWICZ <i>Listy z podróży do Ameryki</i>

Młoda Polska (modernizm)

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1890–1918 (tendencje młodopolskie zanikają dopiero w latach 20. XX w.)
Filozofia	– będąca wyrazem kryzysu kultury mieszczańskiej — jej zakłamej etyki, filozofii, pogoni za pieniądzem (potępienie „mentalności filistrów”) – przedstawia bezsens ludzkiego życia, kierowanego popędami i pełnego cierpienia – wyznacza artystę jako tego, kto intuicyjnie, dzięki swej twórczości poznaje prawdę o świecie – główne kierunki: intuicyjizm (Henri Bergson, pojęcie <i>élan vital</i>, siły życiowej i twórczej), nietzscheanizm (Fryderyk Nietzsche, m.in. ideał nadczłowieka, apoteoza woli, witalności), filozofia Schopenhauera (pesymizm, fascynacja buddyzmem)
Sztuka	– dążenie do tego, by sztuka przenikała całe życie codzienne (stąd rola rzemiosła artystycznego) – ideał syntezy różnych dziedzin sztuki (literatury, muzyki, malarstwa) – żywe zainteresowanie folklorem (m.in. Podhale, Huculszczyzna) – sięganie do gotyku, renesansu, baroku, a nawet do klasycyzmu jako źródeł inspiracji – odchodzenie od konkretności i realizmu ku symbolizmowi lub impresjonizmowi – dominacja nurtu narodowego (Młoda Polska, Młode Niemcy, Młode Włochy)
Zagadnienia polityczne	– rusyfikacja szkół wszystkich szczebli w zaborze rosyjskim, terror carski – szczytowy okres germanizacji w zaborze niemieckim (działalność Hakaty) – duża autonomia narodowa Galicji (Kraków i Lwów ważnymi ośrodkami życia narodowego, nauki, sztuki, literatury) – działalność polityczna przybiera formy zorganizowanych, niekiedy masowych partii politycznych (powstają partie ludowe, narodowe, socjalistyczne) – stopniowo powraca problem walki o niepodległość Polski (gł. w zaborze austriackim) – okres I wojny światowej to rozpad dotychczasowego, pozornie solidnego świata XIX wieku
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– trwa rozwój miast, przemysłu, finansów (banki); zwiększają się kontrasty społeczne w miastach; zwiększa się liczebność klasy urzędniczej; formuje się specyficzna warstwa inteligencja – zanikają tradycyjne przedziały stanowe, pojawiają się liczni twórcy pochodzenia nie tylko szlacheckiego czy mieszczańskiego, ale i chłopskiego
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– ożywione kontakty artystyczne z głównymi ośrodkami w Europie (Paryż, Wiedeń, Monachium) – ogromna dbałość o język artystyczny – świadome odwoływanie się do gwar ludowych
Cele i główne cechy literatury	– wewnętrznie bardzo zróżnicowana – łącząca elementy symbolizmu, impresjonizmu, ekspresjonizmu i parnasizmu (por. s. 384) – wielu twórcom przyświeca hasło „sztuka dla sztuki” (czysty estetyzm, bez uwikłań etycznych, społecznych itp.) – początkowo bardzo pesymistyczna, bierna wobec świata, z czasem bardziej aktywistyczna
Tematyka	– dekadencja: jałowe miotanie się jednostki w społeczeństwie – psychologiczno-obyczajowa – erotyczna (miłość często stowarzyszona ze śmiercią, np. w poezji Przerwy-Tetmajera) – ludowa (opracowania baśni ludowych Leśmiana, opowieści tatrzańskie Przerwy-Tetmajera) – społeczna (potępienie mieszczańskiej moralności w twórczości Żapolskiej) – narodowa (na ogół sceptyczne spojrzenie na polski charakter narodowy, daremność pustych gestów i zrywów)
Typ autora	artysta samotnie doskonalący swą sztukę i osobowość; dekadent trawiony twórczą żądzą, ale jej nie realizujący, nienawidzący porządku społecznego
Typowy bohater	artysta-cygan : samotny, strojem i skandalizującym życiem podkreślający swą odrębność; wywyższający się ponad pogardzane mieszczaństwo; poszukujący prawdziwego sensu życia i trwałych wartości; kobieta fatalna (femme fatale): kobieta-demon, tajemnicza, przynosząca nieszczęście; społecznik : walczący z krzywdą społeczną kosztem własnego szczęścia, odpowiedzialny, etyczny, konsekwentny, poświęcający się (np. u Żeromskiego)
Zasady poezji	powstają nadal wiersze sylabotoniczne, do głosu dochodzi tonizm (s. 336), coraz więcej pojawia się wierszy wolnych
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	hymn : JAN KASPROWICZ <i>Hymny</i> liryka impresjonistyczna : KAZIMIERZ PRZERWA-TETMAJER <i>Melodia mgieł nocnych</i> powieść konfesyjna : STANISŁAW PRZYBYSZEWSKI <i>Dzieci szatana</i> dramat obyczajowo-psychologiczny : GABRIELA ŻAPOLSKA <i>Moralność pani Dulskiej</i> dramat historyczny : STANISŁAW WYSPIAŃSKI <i>Warszawianka, Noc listopadowa</i> opowiadanie : STEFAN ŻEROMSKI <i>Rozdzióbią nas kruki, wrony...</i> powieść : STEFAN ŻEROMSKI <i>Ludzie bezdomni</i> , <i>Syzyfowe prace</i> , WŁADYSŁAW REYMONT <i>Chłopi</i> , WACŁAW BERENT <i>Próchno</i>

Dwudziestolecie międzywojenne

Zagadnienie	Podstawowe informacje
Czas trwania	1918–1939 (okres niepodległości II Rzeczypospolitej)
Filozofia	– w różnoki sposób głoszący kryzys wartości („Śmierć kultury zachodniej”, nowe ruchy totalitarne: faszyzm, narodowy socjalizm, komunizm) – człowiek stoi w obliczu pustki, ale przekonuje się, że jest skazany na wolność – skupiona na wnętrzu człowieka – zainteresowana teoriami psychologicznymi (psychoanaliza, behawioryzm, psychologia tłumu) – kształtowana pod znaczącym wpływem nauk ścisłych (relatywizm, poczucie względności prawd przyjmowanych uprzednio jako oczywiste, inny stosunek do czasu upowszechniony m.in. pod wpływem teorii względności Einsteina), indeterminizm (podkreślanie roli przypadku to częściowo wpływ pojawienia się mechaniki kwantowej)
Sztuka	– uwolnienie kultury i sztuki od problematyki narodowej – upowszechnienie się nowych rodzajów sztuki i technicznych sposobów jej udostępniania (film, fotografia, radio, nagrania dźwiękowe) – odejście od przedstawiającego, naśladowczego charakteru sztuki (rolę tę spełnia film i fotografia), od mimesis (pojawia się sztuka abstrakcyjna) – poszukiwanie nowych, rewolucyjnych środków wyrazu, pojawia się m.in. technika kolażu
Zagadnienia polityczne	– odzyskanie niepodległości i walka o jej utrzymanie, zwłaszcza wojna polsko-bolszewicka – w latach 20. rosnące poczucie bezpieczeństwa narodowego – w latach 30. narastające poczucie osaczenia i groźba nowej wojny
Sytuacja społeczna, czynniki gospodarcze	– odbudowywanie państwowości polskiej i instytucji kulturalnych – często zmieniające się, słabe rządy po odzyskaniu niepodległości – przewrót majowy (1926): początek autorytarnych rządów sanacji, krępowanie wolności wypowiedzi, ograniczenie swobód politycznych – problemy społeczne nasilone zwłaszcza po Wielkim Kryzysie początku lat 30. – nabrzmiałe problemy mniejszości narodowych, zwłaszcza ukraińskiej i żydowskiej
Wpływy zewnętrzne, język literatury	– wpływy poezji francuskiej, anglosaskiej, rosyjskiej – język literatury zbliżony do języka potocznego, programowe rezygnowanie z „poetyczności” – poetyka groteski – awangardyzm
Cele i główne cechy literatury	– literatura bardzo niejednorodna; prezentująca skrajne programy artystyczne – uprzywilejowuje narrację i monolog wewnętrzny, ogranicza rolę fabuły i akcji – jednym z głównych celów jest głęboka analiza psychologiczna – wyrażnie podzielona na dwa okresy: – w pierwszym dziesięcioleciu optymistyczna, mierząca w możliwości odrodzonego państwa, w cywilizację, technikę i postęp – w drugim dziesięcioleciu głosząca pesymistyczne, katastroficzne wizje historiozoficzne, egzystencjalne, społeczne, przepowiadająca wojnę; okres licznych grup poetyckich
Tematyka	– cywilizacja, technika (futuryzm, awangardyzm, por. s. 385, 395) – miasto, anonimowy człowiek w mieście – odzyskanie niepodległości i zderzenie marzeń z rzeczywistością – rewolucja społeczna, obalenie istniejącego porządku, wezwanie do działania – maleje rola tradycyjnych tematów poezji, jak miłość czy piękno przyrody
Typ autora	– wpisany w teraźniejszość – porzuca rolę kapłańską i nie głosi już wiecznych wartości – eksperymentuje, poszukuje nowych tematów, rewolucjonizuje sztukę, wyprzedza społeczeństwo swą myślą (co jednak prowadzi do samotności)
Typowy bohater	– współczesny szary człowiek, anonimowy, często robotnik lub chłop – inteligent, wewnętrznie zdeintegrowany, wyobcowany, żyjący w poczuciu zagrożenia – człowiek w świecie snu, marzeń, dzieciństwa
Zasady poezji	część twórców tworzy zgodnie z klasycznymi zasadami poezji polskiej (stały rozmiar wiersza, rym, rytm, stała budowa stroficzna), większość jednak preferuje różne odmiany wiersza nieregularnego i wolnego (por. s. 337); stopniowo przewagę uzyskuje wiersz wolny
Uprawiane gatunki literackie; najbardziej znane dzieła	liryka (tradycyjna i awangardowa, por. s. 337, 385–388): LEOPOLD STAFF, JULIAN TUWIM, JAN LECHOŃ, JULIAN PRZYBOS, JÓZEF CZECHOWICZ, TADEUSZ PEIPER proza poetycka: BRUNO SCHULZ <i>Sklepy cynamonowe</i>, <i>Sanatorium pod klepsydrą</i> opowiadanie: JAROSŁAW IWASZKIEWICZ <i>Brzezina</i>, <i>Panny z Wilka</i> powieść (różne odmiany): p. społeczna: STEFAN ŻEROMSKI <i>Ucieka mi przepióreczka</i>, p. psychologiczna: ZOFIA NAŁKOWSKA <i>Granica</i>, STEFAN ŻEROMSKI <i>Przedwiośnie</i>, p. realistyczna: MARIA DĄBROWSKA <i>Noce i dnie</i>, p. awangardowa: WITKACY <i>Nienasycenie</i>; dramat: WITKACY <i>Śzewcy</i>, WITOLD GOMBROWICZ <i>Ferdydurke</i>